

A mondat kognitív nyelvészeti megközelítése*

1. „Az, hogy az ember mit talál a nyelvben, nagy mértékben azon múlik, hogy mit keres benne” – ezzel a mondattal kezdi Ronald Langacker a kognitív nyelvészet egyik alapművének számító *Foundations of Cognitive Grammar* című munkáját (Langacker 1987: 11). Nincs ez másképp a mondattal sem. Van, aki a mondathoz az állítmány, alany, tárgy, határozó, jelző, értelmező fogalomkészlettel közelít, és tudomásul veszi, hogy ez alapján a *Sajnos valószínűleg esni fog* mondatból csak annyit tud elemezni, hogy *esni fog*. Van, aki arra kíváncsi, hogy mely elemsorrendek eredményeznek jól formált mondatot (pl. jó mondat a *János nem segít soha*, de rosszul formált a **János segít soha*), és hogyan lehet olyan készülékként leírni a nyelvet, amely éppen ezeket „dobja ki” a gyártósor végén.

A kognitív megközelítés lényege, hogy a mondatok (és általában a nyelv) vizsgálatának középpontjába a jelentést helyezi, a jelentést pedig a beszédesemények keretében írja le, a beszélő és a hallgató figyelmi és értelmezői műveletei szerint (Tolcsvai Nagy 2015). E megközelítésben a nyelv egy beszélőközösség tagjainak tapasztalati eredetű tudása, amelyben nem választható el élesen, nem kezelhető két külön modulként a szókincs és a grammatika. A nyelv tanult forma-jentés párok rendszere, hálózata, amely magában foglalja az elemi és konkrét nyelvi jeleken (pl. a *fa* lexémán) kívül a több szóra kiterjedő, absztraktabb forma-jentés párokat is (például a mondatfajták jellemző formai mintázatait és funkcióit). A beszélő és a hallgató nézőpontjának érvényesítéséből következik, hogy a nyelvi jelek nem „valamit” jelentenek, hanem „valamit valahogyan” tesznek megfigyelhetővé, értelmezhetővé, és e „valahogyan” – amit a kognitív nyelvészet konstruálásnak nevez – is a jentés része (Langacker 2008: 55). Mint Tomasello írja, „a nyelvi szimbólumok nem közvetlenül képezik le a világot, hanem arra szolgálnak inkább, hogy az emberek másokat arra ösztönözzenek, hogy egy perceptuális vagy konceptuális helyzetet egy bizonyos módon és ne másképpen értelmezzenek vagy figyeljenek meg” (Tomasello 2002: 137).

A jelen írás célja, hogy két példán, jelenségen keresztül megvilágítsa, miért érdemes a mondathoz kognitív nyelvészeti nézőpontból közelíteni, és milyen hozadéka lehet ennek az oktatásban. A gondolatmenetet Arany János példáira és Brassai Sámuel megfigyeléseire alapozom, azzal a céllal, hogy rámutassak a kognitív nyelvészet magyar tudománytörténeti előzményeire is.

2. Arany János egy félbemaradt tanulmánya végén (Arany 1889: 367) az alábbi példasor szerepel, kommentár és elemzés nélkül. A példák már önmagukban, elemzetlenül is arra hívják fel a figyelmet, amit a bevezetésben a konstruálás (a „valahogyan”) szerepéről mondtam.

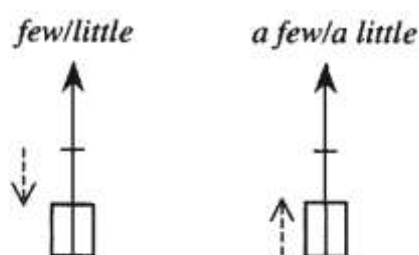
- (1) a. Könnyen megalkudtunk, de nehezen fizetett meg. Nagynehezen megfizetett.
b. Jól megcsinálta. Rosszul csinálta meg. Sokára, rosszul, megcsinálta.
c. Többnyire megtalálja. Csak néha találja meg. Néha mégis megeli.

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj és az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-21-5 kódszámú Új Nemzeti Kiválósági Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült. A kutatást az NKFI K129040 számú projektuma is támogatta.

A példaanyag egy olyan szórendi jelenséget mutat be, amellyel az iskolai nyelvtan nem foglalkozik. A *könnyen*, a *nehezen* és a *nagynehezen* egyaránt módhatározó, a „Hogyan?” kérdésre válaszolnak, és az iskolai nyelvtan csak ebből a szempontból vizsgálja őket. De vajon miért fordul meg az igeikötő és az ige sorrendje a *nehezen* után? A *könnyen*-nel való összehasonlítás alapján azt gondolhatnánk, hogy ez a nehézség kifejezésével függhet össze. Csakhogy a *nagynehezen* szintén nehézségre utal, mégis egyenes szórendű igealak követi. A további példákat is megfigyelve azt láthatjuk, nem egyszerűen arról van szó, hogy a *könnyen-nehezen*, *jól-rosszul*, *gyakran-csak néha* ellentétpárok pozitív tagja egyenes, negatív tagja fordított szórendet kíván. Ehelyett az alacsony gyakorisági fokot, kis mennyiséget, nehézséget stb. tartalmazó szituáció kétféle feldolgozási módot is lehetővé tesz: *néha megtalálja – ritkán (=csak néha) találja meg*, *néhányan eljöttek – kevesen jöttek el*, *nagy sokára megérkeztünk – sokára érkeztünk meg*, *valamelyest megértette – alig értett meg valamit* stb. Válasszuk most ezek közül a *néha* és a *ritkán* kontrasztját az elemzés bemutatásához.

A *néha* és a *ritkán* egyaránt alacsony gyakorisági fokot fejeznek ki: egy olyan függőleges skálán, amely a gyakorisági fokokat tartalmazza, a skála alsó felére helyezhetjük őket. A különbségük abban áll, hogy a beszélő ezt az alacsony gyakorisági fokot hogyan értékeli. A *Néha megtalálja* mondat beszélője pozitív(abb)an értékeli a gyakoriságot, aminek feltehető oka, hogy az összehasonlítás alapja, viszonyítási pontja a zero gyakoriság. (Érdekesség, hogy a 'néha' jelentésű latin szó a *nonnunquam*, amelynek értelme szó szerint 'nem soha': a *non* 'nem', a *nunquam* 'soha' jelentésű.) Ezzel szemben a *ritkán* által kifejezett alacsony gyakoriság negatív értékeléssel társul, mivel az összehasonlítás alapja egy olyan norma, elvárás, amely a skálának egy magasabb értékéhez kapcsolódik. Az, hogy a pohár félig üres-e vagy félig tele van, a megválasztott viszonyítási ponton múlik.

A fenti elemzés Langackernek az angol *few* 'keves' és *a few* 'néhány' szavak jelentéséről adott magyarázatán alapul. Mint Langacker (2009: 76) rámutat, „az ábrázolt mennyiség szempontjából az *a few* és az *a little* jelentése hasonló a *few* és *little* szavakéhoz – a mennyiség a skála alsó végén található. Mégis pozitív kifejezések azáltal, ahogyan az adott mennyiség mentálisan hozzáférhetővé válik: ahelyett, hogy a skálát a normától lefelé haladva tapogatnánk le, fölfelé haladunk a skála origójától” (saját fordítás). Mindezt Langacker alábbi ábrája illusztrálja, amely a magyar *néha-ritkán*, *néhányan-kevesen* stb. kontrasztok elemzésére is alkalmas. A *ritkán* a *few/little*-nek, a *néha* az *a few/a little*-nek felel meg.

1. ábra. Az angol *few/little* és *a few/a little* jelentése (Langacker 2009: 76)

Arany János példáinak teljesebb magyarázatához arra is szükség van, hogy felismerjük: az egyenes szórendű, kijelentő módú igealakok a magyarban pozitív kijelentő (állító) mondatok, ún. protoállítások (Imrényi 2017: 717). A *megfizetett*, *megcsinálja*, *elutazott*, *eljöttek* stb. igealakok önmagukban is előfordulhatnak mondatként, és azt fejezik ki, hogy az ábrázolt esemény megtörtént vagy megtörténik. Ennek pedig része az is, hogy az esemény úgy

történt/történik meg, ahogyan azt szokás szerint (el)várjuk a hasonló eseményektől (vö. Péter 2008). Például a *megcsinálta* igealakot akkor használjuk, ha valamilyen munkát vagy feladatot valaki a normának, az elvárásoknak megfelelően teljesített.

Innen válik érthetővé, hogy a *nehezen*, a *rosszul*, a *sokára* stb. miért váltanak ki fordított szórendet az említett példákban: ezek a normasértést, az elvárásoktól való elmaradást jelölik. Ugyanakkor – divatos közhellyel szólva – van még egy csavar a történetben: a *nagynehezen*, *nagy sokára* stb. olyan feldolgozási módot képviselnek, amelyben a normától való eltérés ellenére is a beszélő az esemény sikeres megtörténtét helyezi előtérbe ('Bár voltak nehézségek, azt azért el kell ismerni, hogy megfizetett: nem igaz, hogy nem fizetett meg'). A jelenség összességében arról tanúskodik, hogy a magyarban a szórend szorosan összefügg az ábrázolt szituációnak a beszélő által felkínált megfigyelési, értelmezési módjaival.

Az iskolai oktatás számára is inspiráló lehet, ha a mondatok formai tulajdonságait, többek között szórendjét a jelentésre vonatkoztatva vizsgáljuk, a jelentést pedig az emberek figyelemértelmezői műveletei keretében elemezzük, tekintettel a konstruálásbeli különbségekre. Emellett a fenti példák megfigyelése arra is alkalmas, hogy megalapozza a mondatelemzés bizonyos pontokon való kiigazítását és kiegészítését.

Ha elemzési szempontként használjuk az egyenes és a fordított szórend jelenségét, akkor észre kell vennünk, hogy nemcsak az igekötős igék körében érvényesül (*megcsinálja : nem csinálja meg*), hanem segédigés, funkcióigés szerkezetek (*menni fog : nem fog menni, előadást tart : nem tart előadást*), állandósult szókapcsolatok (*kútba esik : nem esik kútba*), névszói-igei állítmányok (*éber volt : nem volt éber*) és különféle határozós, tárgyias vagy akár alanyos szintagmák (*ébren volt : nem volt ébren, verset mond : nem mond verset, nyoma veszett : nem veszett nyoma*) esetében is. Mivel ezek a kifejezések a jelentés szempontjából is hasonlóak – egyenes szórendben minimális állítások –, érdemes nyitottnak lenni egységesebb elemzésükre (Imrényi 2019).

Egy további tanulsága a példáknak, hogy a mondatalkotó kifejezések funkcióját nem elegendő egyetlen szempontból elemezni. A *könnyen* és a *nehezen* egyaránt módhatározói szerepet tölt be (1a)-ban, tehát bizonyos szempontból hasonlóak (mint azt az *-an/-en* határozóragjuk kifejezi). A normának való megfelelés szempontjából viszont különböznek, és ennek is van formai jelölője (az egyenes és a fordított szórend kontrasztja). Ha a „bizonyos szempontból hasonló, más szempontból különböző” meglátást elvszerű elemzéssé akarjuk fejleszteni, az egy többdimenziós mondatmodellt tesz szükségessé (Imrényi 2017). Egy ilyen modell megengedi, hogy két elem között egyidejűleg többféle (más-más dimenziókhoz tartozó) viszonyt is ábrázoljunk, ahhoz hasonlóan, ahogyan egy családi vállalkozásban két személy között rokoni (pl. szülő-gyermek) és munkatársi (pl. főnök-beosztott) kapcsolat is fennáll. A *könnyen* és a *nehezen* egyaránt módhatározóként viszonyul az igekötős igehez, de egy másik dimenzióban kifejezhető, hogy eltérő módon befolyásolják az igealak értelmezését a közlési funkció szempontjából.

3. Az egyenes és a fordított szórend kontrasztja mellett a magyar szórend másik fontos sajátossága, hogy szórendi, prozódiai és információs szerkezeti szempontból két részre tagolható: egy újságoló részre (ez kötelező) és egy ezt előkészítő részre (mely opcionális). Az újságoló rész jellegzetesen a mondat főhangsúlyával kezdődik. A jelenséghez a különböző nyelvészeti elméletek más-más terminusokkal közelítenek. Van, aki logikai alanyra és logikai állítmányra osztja a mondatot (É. Kiss 2006), de alighanem célszerűbb egy jóval tágabb

megközelítést alkalmazni, amely nem logikai, hanem kommunikatív szempontokat érvényesít. A Prágai Iskolától eredő, Halliday szisztémikus-funkcionális nyelvtanában is megjelenő téma-réma elemzésben a téma szerepű kifejezések kiindulópontul szolgálnak a réma értelmezéséhez (Halliday 2014).

A jelenség világviszonylatban is egyik első felfedezője, Brassai Sámuel az újságoló részt („mondatzömöt”) megelőző, mondatkezdő kifejezéseket az inchoativum névvel illette (a ’kezd’ jelentésű latin *inchoare* ige alapján, egy arab nyelvészeti hagyományra is támaszkodva). Megfigyelte, hogy az inchoativumok rendkívül változatosak: jelölhetnek helyet, időt, egyéb körülményt, a mondat főtárgyát, az információ forrását (Brassainál: „tanú vagy tekintély”) stb. – összesen 18 altípust különböztetett meg (Brassai 2011/1860: 52–54). Egy mondatban többféle inchoativum is előfordulhat. Például a *Magyarországon holnap az előrejelzés szerint az időjárás kedvezően alakul* mondatban a mondatzöm a *kedvezően alakul*, és ezt többféle inchoativum is megelőzi.

Ami most számunkra fontos, az az, ahogyan Brassai az inchoativumok funkcióját meghatározta. Az inchoativumok szerepe szerinte az, hogy „a mondat értelmének a halló felfogásában mintegy alapot vetnek, azaz figyeltetők, előre készítők, a halló szellemi működését a szólóéval összekapcsolják” (Brassai 2011/1860: 54). Mit látunk itt, és miért lehet mindez fontos az iskolai oktatás számára?

Úgy gondolom, hogy Brassai definíciója – Tomasellónak a bevezetésben idézett gondolatával összhangban, és több mint 120 évvel az irányzat megszületése előtt – tökéletesen szemlélteti, mit jelent a kognitív nyelvészeti elemzés a gyakorlatban. Brassai

- a *mondat értelmét* helyezi a középpontba
- a formai (itt éppen: szórendi) mintázatokhoz kapcsolódó *jelentést, funkciót* igyekszik feltárni
- e funkciót *a beszélő és a hallgató nézőpontjából*, az időben zajló nyelvi interakció (közös figyelmi jelenet, l. Tátrai 2017: 907–908) keretében írja le
- a definícióban a *feldolgozás módját* emeli ki: azt, ahogyan a beszélő (a hallgató tudásállapotára, figyelmi irányultságára tekintettel) elősegíti az üzenet hatékony feldolgozását.

4. Amikor legközelebb nyelvtanórát tartunk, kérdezzük meg magunktól, vajon az alkalmazott szemlélet, a mondatelemzés során mozgósított kategóriák emlékeztetnek-e Brassai megközelítésmódjára?

A helyzet egyáltalán nem tragikus: a hagyományos iskolai elemzés jelentős része szoros kapcsolatban van a jelentéssel, ilyen például a határozók osztályozása (a hely-, idő-, állapot-stb. határozók megkülönböztetése). Vannak ugyanakkor olyan részletei is a tananyagnak, elsősorban az alany–állítmány elemzés, amelyekben mechanikus, a funkciótól független szempontok uralkodnak (ebből fakad, hogy *Az őr éber volt* mondat állítmánya az *éber volt*, *Az őr ébren volt* mondaté viszont a *volt*). Nagy probléma továbbá, hogy a tananyag általában mellőzi a szórend vizsgálatát, és ezzel lemond a mondatjelentés árnyalt, kontextusérzékeny megközelítéséről is. Mint jeleztem, a továbblépés lehetőségét az állítmány fogalmának felülvizsgálatában és egy többdimenziós elemzés bevezetésében látom – e javaslat részletei Imrényi (2017, 2019)-ben olvashatók.

Hivatkozások

- Arany János 1889. Még egyszer a szórend. *Arany János hátrahagyott iratai* II. Budapest. 363–367.
- Brassai Sámuel 2011 [1860]. A magyar mondat. I. értekezés. In: *A magyar mondat*. Budapest: Tinta. 10–98.
- É. Kiss Katalin 2006. Mondattan. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Magyar nyelv*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 110–147.
- Halliday, M.A.K. 2014. *Halliday's introduction to Functional Grammar*. 4th edition. Revised by Christian Matthiessen. London & New York: Routledge.
- Imrényi András 2017. Az elemi mondat viszonyhálózata. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.), *Nyelvtan*. Budapest: Osiris. 664–760.
- Imrényi András 2019. Az állítmánytól a magmondatig. *Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae. Nova series tom. LXV. Sectio Linguistica Hungarica*. 9–22.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of cognitive grammar 1. Theoretical prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar: A basic introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2009. *Investigations in Cognitive Grammar*. Berlin & New York: Mouton de Gruyter.
- Péter Mihály 2008. A magyar aspektusról – más aspektusból. *Magyar Nyelv* 104: 1–11.
- Tátrai Szilárd 2017. Pragmatika. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.), *Nyelvtan*. Budapest: Osiris. 899–1058.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2015. Mi köze van a diáknak a nyelvtanhoz, avagy a tárggyá tett nyelv visszahumanizálása az oktatásban. *Iskolakultúra* 25: 18–27.
- Tomasello, Michael 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Fordította Gervain Judit. Budapest: Osiris.